

In dialoog met de natuur

Vroegchristelijke denkers
over het scheppingsverhaal

Dr. F. Ledegang

D A M O N

Inhoud

Woord vooraf	7
Afkortingen	9
Hoofdstuk 1: Hoe het begon	11
De Ionische natuurfilosofen	12
Plato	13
Aristoteles	17
De Stoa	19
Het Oude Testament	22
Het Nieuwe Testament	25
Philo	28
Hoofdstuk 2: De apostolische vaders en de apologeten	41
De apostolische vaders	41
De apologeten	46
Aristides	46
Justinus Martyr	47
Tatianus	52
Athenagoras	55
Theophilus van Antiochië	57
Irenaeus van Lyon	65
Hoofdstuk 3: De gnostici	78
Het geheime boek van Johannes	78
Het driedelig traktaat	83
Over de oorsprong van de wereld	85
Ptolemaeus	86
Theodotus	86
Hoofdstuk 4: Noord-Africa	90
Tertullianus	90
Hoofdstuk 5: Rome	97
Hippolytus	97

Hoofdstuk 6: Alexandrië	102
Clemens van Alexandrië	102
Origenes	108
Athanasius	117
Didymus van Alexandrië	120
Cyrillus van Alexandrië	124
Hoofdstuk 7: Klein-Azië	127
Methodius van Olympus	127
Lactantius	129
Basilus de Grote	133
Gregorius van Nyssa	156
Hoofdstuk 8: Ambrosius	166
Hoofdstuk 9: Augustinus	186
Over Genesis tegen de Manicheeërs	187
Een incompleet boek over Genesis naar de letter	193
Belijdenissen	197
Over Genesis naar de letter	199
Over de stad Gods	233
Hoofdstuk 10: Syrië	235
Eusebius van Emesa	235
Efrem	241
Diodorus van Tarsus	247
Johannes Chrysostomus	250
Theodorus van Mopsuestia	262
Theodoretus van Cyrrhus	267
Severianus van Gabala	281
Narsai	288
Jakob van Sarug	295
Samenvatting	307
Christelijke bronnen	317
Literatuur	327
Register	335
Over de auteur	344

Woord vooraf

De vraag naar het ontstaan van de wereld heeft de mensheid sinds oude tijden beziggehouden. En ook in het moderne ruimteonderzoek tracht men steeds verder in het heelal door te dringen om deze vraag te beantwoorden. De Big Bang-theorie gaat er van uit, dat de kosmos miljarden jaren geleden is ontstaan uit een enorm heet punt en dat toen ook ruimte en tijd ontstonden. De NASA doet hier in haar Genesis-project (!) nader onderzoek naar. Het is echter verrassend te constateren, dat rond het jaar 500 v. Chr. de Griekse filosoof Heraclitus ook al de stelling had geponeerd, dat alles uit vuur was ontstaan en dat Plato een eeuw later de mening huldigde, dat de tijd tegelijk met de schepping ontstond. Plato ging evenwel niet uit van een materialistische opvatting over het ontstaan van de wereld, zoals die door natuurfilosofen als Heraclitus werd verdedigd. Hij sprak over een demiurg, een maker, een vakman. Hij voegde hieraan toe, dat een maker ook blijft zorgen voor wat hij gemaakt heeft. Joden en Christenen stonden hierin niet ver van Plato af. Alleen spraken zij niet over een Maker die uit materie iets maakt, maar van een Schepper die van niets iets maakt en die ook de materie geschapen heeft. Wel deelden ze de opvatting van Plato, dat de Maker of de Schepper blijft zorgen voor zijn maaksel of schepsel; met hem geloofden ze in de goddelijke voorzienigheid.

In dit boek gaat het over vroegchristelijke denkers, die in de eerste vijf eeuwen van onze jaartelling geprobeerd hebben voor zichzelf en voor hun hoorders en lezers helder te krijgen wat het Bijbelse scheppingsverhaal ons te zeggen heeft over het ontstaan van de wereld. Hierin waren ze uiteraard kinderen van hun tijd en maakten ze gebruik van de wetenschappelijke kennis van hun dagen en van eigentijdse filosofische opvattingen. Hun fundamentele inspiratie vonden ze in het christelijk geloof. Bij het lezen zal blijken, dat bepaalde opvattingen steeds terugkomen. Zij vormen als het ware het frame van hun scheppingsleer. Ook zijn er onderlinge verschillen.

Het grootste verschil is dat tussen het traditionele christendom en de gnostiek. Gaat het orthodoxe christendom uit van een goede God, die uit goedheid de wereld heeft geschapen, de gnostici schrijven de schepping toe aan een lagere, slechte godheid.

Geregeld komen we bij de auteurs die we zullen behandelen uitspraken tegen, die aan het denken zetten, bijvoorbeeld als het gaat om de macht, die de mens heeft over de schepping. Hij is hierin *als* God, maar hij is geen God; zijn macht is geschonken macht met de daarbij behorende verantwoordingsplicht. En Johannes Chrysostomus ziet in het scheppingsverhaal een aanwijzing, dat vrouwen evenzeer als mannen geroepen zijn om te heersen over de schepping. Een feminist avant la lettre! Anderen schrijven over toeval en lot, het krijgen van kinderen, seksualiteit, over sterfelijkheid en onsterfelijkheid en over het belang van een samenleving. En de Syriër Jakob van Sarug typeert Adam als “de oorsprong van verschillende rassen, de vader van de natiën en de band van de wereld(delen)”. In zijn optiek zijn racisme, nationalisme en wereldoorlogen tegennatuurlijk.

Ik wil tenslotte Dr. A.P. Bos (em. prof. Vrije Universiteit Amsterdam), Dr. G.P. Luttikhuisen (em. prof. Rijksuniversiteit Groningen) en Dr. L. van Rompay (em. prof. Duke University, Durham N.C.) hartelijk dankzeggen voor hun waardevolle adviezen bij het tot stand komen van dit boek.

Hoofdstuk 1. Hoe het begon

Van oudsher heeft de mensheid zich afgevraagd hoe de wereld is ontstaan. Was het toeval? Een bepaalde samenloop van omstandigheden? Bestond er misschien een bepaald oerelement, waaruit alles zich heeft ontwikkeld? Of was er een goddelijke macht, die de wereld *gemaakt* heeft uit bestaande materie? Of een God, die alles *geschapen* heeft, inclusief die materie? En is er een tijd geweest, dat de wereld nog niet bestond? Of is de tijd met het bestaan van de wereld gegeven?

Het zijn niet slechts theoretische vragen. Het antwoord heeft namelijk betekenis voor de mens, die die vragen stelt. Wat is mijn plaats in de wereld en hoe verhoud ik mij tot die wereld? En ben ik aan het toeval overgeleverd? Is het enige dat telt de materie, waaruit de mensheid is voortgekomen? Of is er een God, die de regie heeft gevoerd en wellicht nog voert? En wat betekent dat dan voor mijn leven?

In oude culturen heeft men hierover nagedacht en getracht antwoorden te vinden. Dikwijls speelt hierin een godheid de rol van schepper of constructeur of is hij degene, die orde scheidt in de chaos.¹ In de oude mythen is het ontstaan van de wereld, de *kosmogonie*, vaak verweven met het ontstaan van de goden, de *theogonie*. Dat is ook het geval in de Griekse kosmogonie, zoals bij Hesiodus, omstreeks 700 v. Chr.²

1 Voor een beknopt overzicht hiervan zie F. M. Th de Liagre Böhl, Kosmogonie, Kosmologie I, *LTbK*² VI, 567-569; C.-M. Edsman, Schöpfung I, *RGG*³ V, 1469-1473; J. Haekel, Mythos und Mythologie II, 3a, *RGG*³ IV, 1271-1272.

2 Hesiodus, *Theogonia* 108 e.v. Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium* I, 26 keert zich hiertegen. Voor een analyse van de *Theogonia* van Hesiodus zie P. Mazon, *Hésiode, Théogonie, Les Travaux et les Jours, Le Bouclier*, Paris ⁵1960, 10-13. Zie ook: W. Röllig, Weltentstehungslehren, Welterschöpfung, *KIP* V, 1363-1366.

De Ionische natuurfilosofen

In reactie op deze mythen baseerden de Ionische natuurfilosofen zich echter uitsluitend op eigen waarneming, ervaring en logisch denken. Zij concentreerden zich op de vraag of er achter de grilligheid van waargenomen natuurverschijnselen toch niet één allesomvattende natuur bestond. En wat de oerstof was, die aan alle andere stoffen ten grondslag lag. Thales van Milete (624-547 v. Chr.) zag volgens Aristoteles water als de oorsprong van alles.³ Volgens de eveneens uit Milete afkomstige Anaximenes (585-528 v. Chr.) is echter alles ontstaan door verdichting of verdunning van lucht.⁴ Heraclitus uit Efeze (omstreeks 500 v. Chr.) beweerde: “Noch een van de goden, noch iemand van de mensen schiep deze wereldorde die voor alle wezens geldt, maar ze was er altijd; ze is een eeuwig levend vuur en zal dat ook zijn, meer of minder opflikkerend of uitdovend”.⁵ In het aan de zuidkust van Sicilië gelegen Agrigentum leefde in de vijfde eeuw v. Chr. Empedocles. Zijn grondprincipe was, dat alles wat werkelijk ‘is’, de vier elementen vuur, lucht, aarde en water, ongeschapen en onvergankelijk is en dat al het ‘zijnde’ samen god(delijk) is. De dingen die wij kennen, zoals mensen, dieren, planten en andere, zijn ontstaan uit *een mengsel* van de elementen.⁶ Daarom zijn ze ook onstabiel en vergankelijk.⁷ Aan de aarde ontsproten zo lichaamsdelen, die elkaar opzochten, waaruit schepselen groeiden.⁸ Soms ging dit verkeerd en

3 Aristoteles, *Metaphysica* I, iii,5 (983b21-22). Zie over Thales: P.F. O’Grady, *Thales of Miletus* (The Beginnings of Western Science and Philosophy), Oxford - New York 2016; J. Burnet, *Greek Philosophy. Thales to Plato*, London - New York 1961, 18-21.

4 Anaximenes, Fragment 1 en 2 (H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Hamburg 1957, 15); Burnet, *a.w.* 24-25.

5 Heraclitus, Fragment 30 (Diels, *a.w.* 25). Zie ook: P. (E.) Wheelwright, *Heraclitus*, Princeton 1959; Ch. Vergeer, *Als een akker in de winter. Over het denken van Herakleitos van Efeze* (diss.), 1987.

6 Empedocles, Fragment 8-9 (Diels 59). Zie over Empedocles: Burnet, *a.w.* 71-75.

7 *Idem*, 17 (60-61).

8 *Idem*, 57-60 (64). Hetzelfde vermeldt Origenes, *Contra Celsum* I, 37, als hij zegt, dat de Grieken ervan uitgingen, dat de eerste mensen zijn ontstaan uit de aarde, die “genererende principes” bevatte.

ontstonden er mengwezens, zoals mensen met ossenkoppen.⁹ Kennelijk verklaart Empedocles op deze wijze het bestaan van fabeldieren. Een andere opvatting over het ontstaan van de wereld had Democritus (460-370 v. Chr.), geboren in Abdera in Thracië. Hij ging uit van het bestaan van atomen en het ledige.¹⁰ Deze atomen bewegen zich van eeuwigheid door het ledige, botsen tegen elkaar en blijven aan elkaar vastzitten en vormen zo alles wat we zien. Die beweging is een natuurwet en noodzakelijk en principe van het ontstaan van de wereld. Er is geen sprake van goddelijk ingrijpen. Het is louter een kwestie van oorzaak en gevolg.¹¹

Plato

Bij Plato (427-347 v. Chr.) treffen we in de *Timaeus* een mythische beschrijving aan van het ontstaan van de wereld. Hij maakt onderscheid tussen wat werkelijk *is* en wat *wordt*. De bovenzinnelijke wereld, de wereld van de ideeën, 'is' en is niet ontstaan. Zij staat model voor de zintuiglijk waarneembare wereld. Deze is in wording, ze ontstaat en ze bestaat zolang de Maker het wil.¹² Want wat ontstaat, moet een oorzaak hebben, een bewerker. "De maker en vader van het heelal te vinden is echter een heel werk en als je hem vindt, is het onmogelijk om aan iedereen over hem te vertellen".¹³ Om hem te vinden gaat Plato uit van het begrip 'beweging'. "Wat zichzelf beweegt is onsterfelijk, maar iets anders dat beweegt en ook zelf door iets anders bewogen wordt, heeft maar een eindige beweging en een eindig leven. Alleen wat zichzelf beweegt zal, omdat het zichzelf niet ontrouw kan worden, nooit ophouden zich te bewegen, maar het is ook voor alles wat bewogen wordt, bron en begin van beweging. Het begin is zelf niet ontstaan, want alles wat ontstaat moet uit het

9 *Idem*, 61 (64). Zie verder over Empedocles: M.R. Wright, *Empedocles. The extant fragments*, New Haven - London 1981; ²1995. Voor een Nederlandse vertaling zie R. Ferwerda, *Empedokles, Aarde, lucht, water en vuur*, Budel 2006. Lucretius, *De rerum natura* V, 878-924 ontkende de mogelijkheid van mengwezens.

10 Democritus, Fragment 125 (Diels 106), 156 (107); 168 (108). Voor een Nederlandse vertaling zie R. Ferwerda, *Demokritos. Stoffes in het zonlicht*, Budel 2007.

11 *Idem*, Fragment 118 (106). Zie over Democritus ook: Burnet, *a.w.* 193-201.

12 Plato, *Timaeus* 41a-c; zie ook: J. Pépin, *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris 1964, 25-27; 44-45.

13 *Idem* 28a-c.

Hoofdstuk 2.

De apostolische vaders en de apologeten

De apostolische vaders

De eerste generatie christelijke schrijvers na de apostelen, de zogenaamde apostolische vaders, beoogden het werk en de boodschap van de apostelen voort te zetten. Zij hielden zich nauwelijks bezig met vragen over het ontstaan van de wereld. Zij bekommerden zich om andere dingen: de verhouding tot Israël en het Oude Testament, de organisatie van de jonge Kerk en het martelaarschap. Dat God de wereld had geschapen stond voor hen niet ter discussie. Hier en daar werd er terloops naar verwezen, in een pastorale of vermanende context. Bijvoorbeeld in de zogenaamde eerste brief van Clemens van Rome, geschreven in 96 n. Chr., waarin de schrijver zijn lezers aanspoort om goede werken te doen net zoals God, die zag dat het werk dat Hij bij de schepping verricht had goed was. “Want de Maker en Heer van alles verheugt zich over zijn werken. Door zijn immense kracht heeft Hij de hemel gegrondvest en door zijn inzicht dat niet is te bevatten, stelde Hij hun orde vast. Hij scheidde de aarde van het omringende water (Gen. 1,9) en vestigde haar op het onwankelbare fundament van zijn wil. De dieren die zich er op bewegen heeft Hij door zijn bevel tot aanzijn geroepen. Eerst heeft Hij de zee en de daarin levende wezens geschapen en daarna omsloot Hij hen door zijn macht.”¹ Clemens gebruikt hier voor Maker het woord *δημιουργός*, *Demiurg*, dat noch in het Oude, noch in het Nieuwe Testament voorkomt als aanduiding van God als Schepper.² Bij andere apostolische vaders komt het ook niet voor. Toch zal het onder invloed van het gebruik door Plato door latere kerkvaders wel vaak gebruikt worden. Verder benadrukt Clemens in deze brief vooral de harmonie in de

1 1 *Clemens* 33, 2-3. 7-8.

2 Clemens gebruikt het woord vijf keer: in 1 *Clemens* 20, 11; 26, 1; 33, 2; 35, 3 en 59, 2. Vgl. W. Lodder, *De godsdienstige en zedelijke denkbepelden van 1 Clemens*, Leiden 1915, 27-29.

schepping, waarop ook door de Stoa de nadruk werd gelegd.³ Elders vermaant hij om het geloof in God levend te houden en zegt dan: “Met één woord van zijn majesteit heeft Hij alles tot stand gebracht en met één woord kan Hij het verwoesten. Wie zal tot Hem zeggen: Wat hebt gij gedaan? (vgl. Dan. 4,35). Of wie zal zich verzetten tegen de sterkte van zijn kracht? Wanneer Hij wil en zoals Hij wil, zal Hij alles doen en niets gaat verloren van wat door Hem is bepaald”.⁴ En in een gebed spreekt hij God aan met “Gij zijt ... wijs in het scheppen en verstandig in het in stand houden van wat geworden is”.⁵ De schrijver van deze brief spreekt nog niet over de Zoon van God als het Woord, waardoor Hij de schepping tot stand bracht.

In de brief van Barnabas, die waarschijnlijk geschreven is tussen 130 en 135 n. Chr., geeft de schrijver aan, dat de zes dagen, waarin God alles geschapen heeft, verstaan moeten worden als zesduizend jaar, want bij God is één dag als duizend jaar (Ps. 90,4; vgl. 2 Petr. 3,8).⁶ Anderen zullen hem hierin volgen. Daarna breekt volgens Barnabas de grote rustdag aan. Dan is er geen wetteloosheid meer, maar is alles nieuw geworden. “Het is de dag waarop Ik alles tot rust heb gebracht en een begin zal maken met de achtste dag, het begin van een nieuwe wereld”.⁷ Het lijkt, dat Barnabas hier heeft gedacht aan het duizendjarig rijk uit Openb. 20,1-6. Hij is bij zijn voorstelling van zaken beïnvloed door opvattingen uit het Hellenisme en het jodendom. In het Hellenisme werd de geschiedenis soms ingedeeld in zeven tijdperken van duizend jaar en in het jodendom werd de zevende dag getypeerd als een tijd van rust, terwijl men in het christendom de achtste dag zag als aanduiding van de nieuwe tijd, het eeuwige leven.⁸

3 *Idem* 20, 1-12.

4 *Idem* 27, 4-5.

5 *Idem* 60, 1.

6 *Barnabas* 15, 3-5.

7 *Idem* 15, 5-9.

8 Zie voor de problematiek van deze passage bij Barnabas en het chiliasme: P. Prigent - R.A. Kraft, *Épître de Barnabé* (SC 172), Paris 1971, 185 n. 3; H. Windisch, *Der Barnabasbrief* (Die Apostolischen Väter III), Tübingen 1920, 381-386; J. Daniélou, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée I. Théologie du Judéo-Christianisme*, Tournai 1958, 353-366; J. Michl, Chiliasmus I, *LTbK* II, 1058-1059; G. Englhardt, Chiliasmus II, *LTbK* II, 1059-1062; H. Kraft, Chiliasmus, *RGG*³ I, 1651-1653; M. Rissi, Duizendjarig Rijk, *BHWB* I, 434-435.

Wellicht uit de tweede helft van de tweede eeuw stamt de brief aan Diognetus. De schrijver richt zich onder andere tegen de Ionische natuurfilosofen, die de elementen tot god verhieven. Hij doelt op Heraclitus (het vuur), op Thales (het water) en anderen.⁹ Hij benadrukt, dat de schepping tot stand is gekomen door een innige samenwerking van God en zijn Woord. “Maar God zelf, de waarlijk Almachtige, die alles geschapen heeft, de onzichtbare, heeft van de hemel de Waarheid en het heilige en ondoorgrondelijke Woord aan de mensen ingegeven en Hij heeft het in hun harten bevestigd. Niet door, zoals men zou kunnen vermoeden, de mensen een helper te sturen, een engel, een vorst, iemand die dingen op aarde regelt of een van degenen aan wie het beheer in de hemel is toevertrouwd, maar de Maker en Schepper van het heelal zelf, door wie Hij de hemel schiep, door wie Hij de zee binnen haar eigen grenzen sloot, wiens geheime wetten alle elementen trouw bewaren, van wie de zon de maat van haar dagelijkse baan heeft ontvangen om in acht te nemen, aan wie de maan gehoorzaamt, als Hij haar opdraagt ’s nachts te schijnen, aan wie de sterren gehoorzamen, als ze de baan van de maan volgen, door wie alles is gerangschikt en bepaald en onderworpen: de hemel en wat in de hemel is, de aarde en wat op de aarde is, de zee en wat in de zee is, vuur, lucht, afgrond, wat in de hoogte is, wat in de diepte is en wat er tussen ligt. Die heeft Hij tot hen gezonden”.¹⁰ Het is de Schepper zelf, die in Jezus in de wereld en in de harten van de mensen gekomen is. Hiermee zoekt de schrijver aansluiting bij Johannes 1. Velen zullen hem hierin volgen en het scheppingsverhaal van Genesis 1 interpreteren vanuit Johannes 1.

De mens is het hoogtepunt van de schepping. In de eerste brief van Clemens lezen we: “Ten slotte vormde Hij met zijn heilige en vlekkeloze handen het uitstekendste en allergrootste, de mens, als afdruk van zijn beeld. Want zo zegt God: Laat ons een mens maken naar ons beeld en onze gelijkenis. En God maakte de mens, mannelijk en vrouwelijk maakte Hij hen. Toen Hij alles voltooid had, prees

9 *Ad Diognetum* 8, 2-4; vgl. 7, 2. Het verzet tegen de vergoddelijking van de schepping komt, zowel bij Philo, als bij de kerkvaders voortdurend terug, zie Pépin, *a.w.* 281-287; 292-298.

10 *Idem* 7, 2; 8, 9-11; 9, 1; 11, 3-4. *Barnabas* 5, 5; 6, 12 betreft het “Laten we een mens maken...” (Gen. 1,26) ook op de samenwerking tussen God en zijn Zoon.

Hoofdstuk 3. De gnostici

In de eerste eeuwen vormde de gnostiek een alternatieve stroming binnen het christendom. De aanhangers (*gnostici*) richtten zich op een bepaalde vorm van kennis (*gnosis*). Men was op zoek naar inzicht in de oorsprong van de wereld en van het eigen bestaan, naar de zin hiervan en het uiteindelijke doel. Lange tijd kenden we de gnostiek voornamelijk uit de geschriften van hun bestrijders. Maar nadat in 1945 in Nag Hammadi (Midden-Egypte) 52 koptische teksten gevonden zijn, beschikken we over 45 voornamelijk gnostische geschriften.

Het geheime boek van Johannes

Hoewel deze stroming verschillende varianten kent, is er een gemeenschappelijk grondpatroon. Men was teleurgesteld over de wereld. Over de vraag of dit een algemeen gevoel van onbehagen was of dat er een concrete situatie, een historische catastrofe, aan ten grondslag lag, verschilt men van mening.¹ Maar men vroeg zich af hoe en waarom deze wereld tot stand gekomen is. Een belangrijke gedachte hierbij was ook, dat God zo hoog verheven is boven de materiële wereld, dat Hij er niet de Schepper van kan zijn. Hierdoor kwam men tot het onderscheid tussen de hoogste God en een Schepergod.² In een belangrijke gnostische tekst *Het geheime boek van Johannes* (*Apocryphon Iohannis*) uit de tweede eeuw wordt het aldus voorgesteld: De hoogste God is de Onzichtbare, het zuivere licht,

1 Zie May, *a.w.* 49-50.

2 Zie over dit theologisch dualisme: G.P. Luttikhuisen, Gnostic Views on the Origin and the Nature of the Universe in: G. Roskam - J. Verheyden, *Light on Creation. Ancient Commentators in Dialogue and Debate on the Origin of the World* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 104), Tübingen 2017, 279.

de totale volmaaktheid. Hij is eeuwig, onuitsprekelijk, naamloos.³ Uit zijn gedachte kwam de allereerste macht voort, *het beeld* van de Onzichtbare, de volmaakte kracht. Haar naam is Barbelo.⁴ Op haar verzoek liet de Onzichtbare nog andere machten ontstaan.⁵ Vervolgens werd zij zwanger van Hem en bracht een lichtvonk voort: het eniggeboren kind van de Vader: de Zelfverwekte⁶, de Eerstgeboren Zoon, het zuivere Licht. Hij *zalfde* het met de goedheid van de onzichtbare Geest.⁷ Op zijn verzoek ontstond ook een medewerker, die deze *Gezalfde*, Christus, bijstond: de Gedachte (Νοῦς). En deze wilde een daad stellen door het woord van de onzichtbare Geest. En zijn wil werd daad. Het woord volgde de wil. Want door het woord schiep de goddelijke Zelfverwekte, Christus, alles.⁸ Door de wil van de onzichtbare Geest en van de Zelfverwekte verscheen ook de volmaakte mens, Adamas.⁹ Hij ontving een onoverwinnelijke geestelijke kracht. Hij preeste de Geest en zei: "Het is omwille van

-
- 3 *Het geheime boek van Johannes* NHC II,1, 2,25-4,26. Ook in *Het Evangelie van Philippus* NHC II,3, 53,23-54,18 wordt benadrukt, dat alle namen voor de hoogste God te kort schieten en misleidend zijn. Zo ook in *Het driedelig traktaat* NHC I,5, 54,2-55,26 en *De wijsheid van Jezus Christus* BG 8502,3, 84,9-13. We zagen eerder al, dat Justinus, 2 *Apologia* 6, 1-2 zegt, dat we voor God geen namen hebben, maar slechts aanspreektitels.
- 4 *Idem* 4,26-5,11. Over de naam Barbelo zie A.H.B. Logan, *Gnostic Truth and Christian Heresy. A Study in the History of Gnosticism*, Edinburgh 1996, 98-100.
- 5 *Idem* 5,11-6,10.
- 6 De 'Zelfverwekte' (*Autogenes*) is het kind van God. Dit lijkt een nogal merkwaardige combinatie van 'Zelfverwekte' en kind van de Vader zijn. Luttikhuisen, *Gnostic Views*, 281 oppert de mogelijkheid, dat de schrijver hiermee de indruk wil vermijden, dat de *onveranderlijke* God een kind verwekte. Maar misschien duidt 'kind' hier alleen op verwantschap.
- 7 Met 'de onzichtbare Geest' wordt de hoogste, transcendente God bedoeld. De eerstgeboren Zoon deelt in zijn goedheid.
- 8 *Idem* 6,10-7,11. Het is een bekend thema, dat God door het woord alles schiep. In Joh. 1 is het Woord een persoon, evenals bij veel vroegchristelijke auteurs. In *Het geheime boek van Johannes* wordt de Gedachte als persoon voorgesteld. Christus volgt de wil van de Gedachte en schept alles door het woord van God. De innige samenwerking tussen de hoogste God en Christus blijkt ook als zij samen de volmaakte mens scheppen. Het gaat hier echter niet om de materiële schepping, maar om een ideële.
- 9 Adamas is het prototype van de eerste mens. Het gebeuren, dat tot nog toe beschreven wordt, speelt zich af in een hogere, onstoffelijke wereld. Deze wereld is enigszins te vergelijken met de wereld van de ideeën bij Plato.

U, dat alles tot stand is gekomen en alles zal tot U terugkeren”.¹⁰ Opvallend is hoe in dit gedeelte allerlei begrippen uit het Nieuwe Testament – in een volstrekt andere context – voorkomen: beeld van (de onzichtbare) God (2 Cor. 4,4; Col. 1,15), eniggeboren kind (Joh. 1,14. 18; 3,16. 18; 1 Joh.4,9), de eerstgeboren Zoon (Col. 1,15; Hebr. 1,6), de Gezalfde, Christus (2 Cor. 1,21; Openb. 11,15; 12,10). Aan Gen. 1 is het scheppen door het woord ontleend en de eerste mens heet Adam(as).

Een van de machten (*aeonen*) is Sophia, Wijsheid. Zonder goedvinden van de onzichtbare Geest en zonder partner wilde zij uit zichzelf haar evenbeeld tevoorschijn laten komen. Het werd echter een wangedrocht met het uiterlijk van een leeuw en een slang.¹¹ Zij noemde hem Jaldabaoth, ‘Heer God van de machten’.¹² Hij is de eerste heerser, de eerste *archont*. Hij nam een deel van de lichtmacht van zijn moeder en noemde zich God. Hij schiep voor zichzelf lagere engelenmachten en verwekte andere archonten.¹³ Toen hij zijn schepping bezag, zei hij tegen hen: “Ik ben een jaloers God en er is geen God buiten mij” (vgl. Ex. 20,5; Jes. 45,5; 46,9).¹⁴ En hij zei tegen de machten: “Komt, laat ons een mens scheppen naar het beeld van God en naar *onze* gelijkenis (vgl. Gen. 1,26 LXX: “naar ons beeld en

10 *Idem* 8,29-9,11. In *De wijsheid van Jezus Christus* 87,8-88,18 wordt op de vraag waarom alles is ontstaan, geantwoord, dat de Vader van het al door zijn goedheid en liefde uit zichzelf vruchten wilde voortbrengen, opdat Hij niet alleen van zijn goedheid genoot, maar ook andere geesten van het geslacht, dat niet wankelt, een lichaam en vrucht zouden voortbrengen. Dit motief is ons ook uit Plato bekend.

11 Vgl. *Over de oorsprong van de wereld* NHC II,5, 99,2-10; *De werkelijkheid van de archonten* NHC II,4, 94,4-19. Volgens Aristoteles, *De generatione animalium* I, 20 (729a10-12) zorgt de man voor de vorm en de vrouw voor de materie. Omdat hier geen man in het spel is, wordt het dus een wangedrocht.

12 *Het geheime boek van Johannes* 9,25-10,19; vgl. *Over de oorsprong van de wereld* 100,10-13. Voor de verschillende betekenissen, die aan de naam Jaldabaoth worden gegeven zie Logan, *a.w.*, 126-127.

13 *Idem* 10,19-11,35.

14 Regelmatig wordt naar deze teksten verwezen: *De werkelijkheid van de archonten* 86,30; 94,21-22; *Over de oorsprong van de wereld* 103,12-13; 107,30-31; 112,28-29; *Tweede verhandeling van de grote Seth* NHC VII,2, 53,30-31; 64,19-20; *Protennoia in drie gedaantes* NHC XIII,1, 43,35-44,2.